

John Walbridge

S engleskog preveo: Haris Dubravac

Filozofija i religija prije islama¹

UDK 1 (38)

Sažetak

Rani grčki filozofi bavili su se slabljenjem tradicionalne religije na jedan od dva načina. U prvom pristupu, mogli su gotovo u potpunosti ostaviti po strani pitanje religije. Stoga su jonski fizičari tražili objašnjenja o univerzumu i njegovim pojavama koja su, uopćeno govoreći, nereligijska. Drugi pristup je bio pristup takozvane "italijanske škole" – Pitagore, Empedokla, Parmenida i njihovih sljedbenika. Oni su uspostavljali filozofske religije s vjerovanjima, tabuima i praksama štovanja. Ovaj drugi pristup imao je jasne veze s kultovima misterija koji su postajali sve popularniji u grčkom svijetu. Ta dva pristupa približila su se u tri najveće ličnosti antičke filozofije: Sokratu, Platonu i Aristotelu. S druge strane, objavljena religija prvi put se pojavila kao glavna intelektualna sila u mediteranskom svijetu u 1. i 2. stoljeću naše ere. Filozofi su zanemarivali pojavu objavljene religije dokle god su mogli. Oni su bili posljednji intelektualno značajni branioči drevnog paganizma, pružajući pagansko obrazovanje sve dok u šestom stoljeću njihove škole nisu bile zatvorene, a njihovi nastavnici protjerani. Na kraju, filozofija je ipak bila pomirena s objavljenom religijom, a posebno s kršćanstvom. Kasnije, dok je interesiranje filozofije za religiju poraslo tokom helenističkog i rimskog doba, nježno zanimanje za politiku je opalo.

Ključne riječi: objavljena religija, grčka filozofija, "italijanska škola", paganizam, grčka politička filozofija

¹ Izvor: John Walbridge, *God and Logic in Islam: The Caliphate of Reason*, Cambridge University Press, New York, 2011, str. 57–64.

Grčka filozofija nastala je u razdoblju kad je tradicionalno štovanje olimpskih bogova gubilo svoju privlačnost. Intelektualci petog i četvrtog stoljeća p.n.e. možda su se divili Homeru kao pjesniku, ali priče o nasilnim, preljubničkim bogovima s planine Olimp nisu shvatali veoma ozbiljno, što je navelo jednog modernog proučavaoca da napiše knjigu pod naslovom *Jesu li Grci vjerovali u svoje mitove?*² Stari kultovi preživjeli su uglavnom kao državne religije različitih gradova-država – najpoznatiji je Atena kao boginja zaštitnica Atene. Čini se da je ishod bio široko rasprostranjena duhovna glad u ovom razdoblju ispunjenom raznim natjećućim pojavama, od kojih je bila i filozofija.³

Rani grčki filozofi bavili su se slabljenjem tradicionalne religije na jedan od dva načina. U prvom pristupu, mogli su gotovo u potpunosti ostaviti po strani pitanje religije. Stoga su jonski fizičari tražili objašnjenja o univerzumu i njegovim pojavama koja su, uopćeno govoreći, fizikalna ili barem racionalistička. Bogovi su možda našli svoje mjesto u takvim objašnjenjima, ali su bili dio univerzuma pa su tako sadržani unutar većeg objašnjavajućeg sistema. Isto

tako, sofisti su po strani ostavili pitanja religije i etike u korist retorike i politike. Drugi je bio pristup takozvane “italijanske škole” – Pitagore, Empedokla, Parmenida i njihovih sljedbenika. Oni su uspostavljali filozofske religije s vjerovanjima, tabuima i praksama štovanja – Parmenidova poema o boginji i Pitagorin vjerski red su dva primjera.⁴ Ovaj drugi pristup imao je jasne veze s kultovima misterija koji su postajali sve popularniji u grčkom svijetu.⁵

Ta dva pristupa približila su se u tri najveće ličnosti antičke filozofije: Sokratu, Platonu i Aristotelu. Čini se da je Sokrat na početku bio jonski fizičar, ako ćemo ozbiljno shvatiti Aristofanovu karikaturu o njemu u *Oblacima*, ali je i dalje etička pitanja dovodio u središte filozofskog poduhvata, nejasno im dajući religijski kontekst. Međutim, budući da nije napisao ništa, teško je tačno dokučiti njegov doprinos, osim saznanja da je oko sebe okupio sjajan krug učenika.

S Platonom i Aristotelom smo na čvršćem terenu. Životopisni izvori, i grčki i islamski, povezuju Platona kako s Jonjanima tako i s Italijanima. U muslimanskim izvorima naziva se “božanskim” (*al-ilāhī*). Ako je ova oznaka valjana,

² Paul Veyne, *Did the Greeks Believe in Their Myths? An Essay on the Constitutive Imagination*, prev. Paula Wissing (Chicago: University of Chicago Press, 1989).

³ Vidjeti, naprimjer: Bruno Snell, *The Discovery of the Mind in Greek Philosophy and Literature*, prev. T. G. Rosenmeyer (New York: Harper, 1953; reprint New York: Dover, 1982), str. 23–42; E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational* (Sather Classical Lectures 25; Berkeley: University of California Press, 1951), str. 179–235; F. M. Cornford, *From Religion to Philosophy: A Study in the Origins of Western Speculation* (New York: Harper, 1957), str. 111–23; W. K. C. Guthrie, *Orpheus and Greek Religion* (Princeton: Princeton University Press, 1952); Franz Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism* (Chicago: Open Court, 1911; reprint New York: Dover, 1956); Martha C. Nussbaum, *The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics* (Martin Classical Lectures, n.s., 2; Princeton: Princeton University Press, 1994).

⁴ Trajnu duhovnu znakovitost ove italijanske filozofske tradicije ustvrđuje Peter Kingsley u nizu sve vatrenijih knjiga. On tvrdi da je naše razumijevanje italijanske škole predsofokratske filozofije potpuno pogrešno, uglavnom zbog Aristotelovih pristranih tumačenja, te da tradiciju Pitagore, Empedokla i Parmenida treba razumjeti kao religijsko i mističko putovanje, prilično neuporedivo s apstraktnim i cerebralnim filozofiranjem Aristotela te njegovih intelektualnih nasljednika sve do našeg vremena; vidjeti njegova djela: *Ancient Philosophy, Mystery, and Magic. Empedocles and Pythagorean Tradition* (Oxford: Clarendon Press, 1995); *In the Dark Places of Wisdom* (Inverness, Calif.: The Golden Sufi

Center, 1999) i *Reality* (Inverness, Calif.: The Golden Sufi Center, 2003). Najnovija izdanja fragmenata Parmenidove poeme s engleskim prijevodima jesu: A. H. Coxon, *The Fragments of Parmenides. A Critical Text with Introduction, Translation, the Ancient Testimonia and a Commentary* (Phronesis dopunski svezak iii.; Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1986); D. Gallop, *Parmenides of Elea: Fragments* (Toronto: University of Toronto Press, 1984); G. S. Kirk, J. E. Raven i M. Schofield, *The Presocratic Philosophers*, 2. izd. (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), str. 263–85. O pitagorejskoj tradiciji, vidjeti: W. K. C. Guthrie, *History of Greek Philosophy*, sv. 1: *The Earlier Presocratics and the Pythagoreans* (Cambridge: Cambridge University Press, 1962), str. 146–72; Charles H. Kahn, *Pythagoras and the Pythagoreans: A Brief History* (Indianapolis: Hackett, 2001); Kenneth Sylvan Guthrie, sabr. i prev., *The Pythagorean Sourcebook and Library: An Anthology of Ancient Writings which Relate to Pythagoras and Pythagorean Philosophy* (Grand Rapids, Mich.: Phanes, 1987). O islamskoj filozofskoj recepciji italijanske škole, vidjeti: John Walbridge, *The Leaven of the Ancients: Subrarians and the Heritage of the Greeks* (SUNY Series in Islam; Albany: SUNY Press, 2000), posebno pogl. 5 i 6.

⁵ Tema takozvanih “misterijskih religija” previše je složena da bi se ovdje tretirala, ali ideju o starim Grcima, nastalu u devetnaestom stoljeću, kao predstavnicima čiste racionalnosti temeljito potkopavaju knjige kao što su: E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational* (Sather Classical Lectures 25; Berkeley: University of California Press, 1951) i W. K. C. Guthrie, *Orpheus and Greek Religions* (Princeton: Princeton University Press, 1952).

ona više odgovara starijem Platonu iz *Timeja* i takozvanih “nepisanih učenja” nego mlađem Platonu iz ranih dijaloga, u kojima se uglavnom bavi etikom, ili iz srednjih dijaloga, u kojima je zaokupljen metafizikom formi, epistemologijom i politikom. Najupečatljiviji religijski vid Platonovog mišljenja jeste metafizički i epistemološki misticizam koji postaje sve istaknutiji u njegovim kasnijim dijalozima. Prvo, postoji razlika između postojanja i postajanja – poimanje da su stvari ovog svijeta nesavršene preslike idealnih formi. Da bi se istinski znalo, mora se nekako osloboditi ovog svijeta i motriti idealnō duhovnim idejama koje nisu pomućene materijom. To je najživopisnije prikazano u alegoriji o pećini u *Državi*, u kojoj se oni koji misle da je ovaj svijet prava stvarnost upoređuju s onima koji sjede okovani u pećini, miješajući sjenke koje vide na zidu pećine s pravim stvarnostima. Tek nakon što razbiju svoje verige i izađu iz pećine, kadri su vidjeti stvari onakvima kakve zbilja jesu.⁶ U ostalim mitovima u *Državi* i drugdje na različite se načine ponovno započinje ova tema. Izgleda da se u Platonovim “nepisanim učenjima”, pred kraj njegovog života, to nastavilo i dalje, pri čemu se postavljao sistem idealnih brojeva koji su prava stvarnost. Ovaj sistem je imao – ili se zasigurno može protumačiti da ima – izrazito mističko i religijsko obilježje, a njegova potpuna doktrina bila je predviđena za odabrane.⁷ Za nefilozofe religija je bila stvar “korisnih laži”.⁸

Nakon Platonove smrti njegova je filozofija proizvela različite nasljednike. Najvažniji je bio aristotelizam, koji nema religije u sebi, iako su u njegovoj epistemologiji preneseni neki ključni elementi od Platona. Čini se da Aristotel uopće nije bio religiozan, a njegova

se filozofija u potpunosti bavi racionalnim razvrstavanjem te objašnjavanjem svijeta prirode i ljudi. Naravno, u njegovoj metafizici postoje bogovi, ali tačno u onom broju – pedeset pet odnosno četrdeset sedam – koji je potreban da se objasne kretanja nebesa.⁹ Oni su pokretači, a ne predmeti obožavanja.

Odmah nakon aristotelizma, a vjerovatno važniji u antičko doba, bio je novoplatonizam – pokret što ga je osnovao Plotin, koji je razvio mističke i religijske obzire Platonovog mišljenja u sistemu zasnovanom na emanaciji iz Jednog koje je iznad bitka. Može se raspravljati o mjeri u kojoj je novoplatonizam bio platonski, uglavnom ovisno o naglasku koji se želi staviti na različite vidove Platonovih dijaloga i nepisanih učenja koja mu se pripisuju u drugim izvorima. Novoplatonisti su sebe smatrali pukim platonistima, a njihovo tumačenje platonizma bilo je prevladavajuće u ranom modernom vremenu. Novoplatonisti su nesumnjivo bili religiozni, bivajuči duboko zainteresirani za misticizam, magiju, okultizam i istočne kultove.

Objavljena religija prvi put se pojavila kao glavna intelektualna sila u mediteranskom svijetu u prvom i drugom stoljeću naše ere. Bile su najmanje četiri značajne objavljene religije koje su nam važne: zoroastrizam, čiji je utjecaj u rimskom svijetu bio uglavnom posredan; judaizam, koji je u to vrijeme agresivnije bio prozelitistička religija nego što će kasnije postati; kršćanstvo i maniheizam – dualistički gnostički kult koji je nekoliko stoljeća bio najopasniji suparnik kršćanstva. Ove su religije uključile određene novine. Sve su one bile, u ovom ili onom smislu, jednobožačke ili barem dualističke, predstavljajući vrhovnog Boga čiji su zahtjevi za čovjekovom privrženošću bili isključivi i

⁶ Platon, *Država*, 7. knjiga, 514a do 517b.

⁷ To je gledište tübingenske škole, koje nije općenito prihvaćeno. Dva mjerodavna izlaganja “nepisanih doktrina” jesu: Hans Joachim Krämer, *Plato and the Foundations of Metaphysics: A Work on the Theory of the Principles and Unwritten Doctrine of Plato with a Collection of the Fundamental Documents*, prev. John R. Catan (Albany: SUNY Press, 1990) i Giovanni Reale, *Toward a New Interpretation of Plato*, ur. i prev. John R. Catan i Richard Davies (Albany: SUNY Press, 1997). Tübingenski argument jeste da se prikazi Platonove filozofije u ranim i vjerovatno dobro obaviještenim izvorima, prije svega kod Aristotela, uveliko razlikuju od sadržaja

dijaloga. Navodeći Platonovo upozorenje u *Fedru*, *Sedmom pismu* i na drugim mjestima protiv smještanja istinske filozofije u pisani oblik i povijesna ukazivanja na njegovo predavanje *O dobru*, tübingenska škola tvrdi da je postojala konačna “teorija načela” u kojoj je Platon pokušao riješiti probleme koji su ostali neriješeni u njegovim kasnijim dijalozima. Bez obzira na pojedinosti ponovne izgradnje ovog nepisanog sistema koju je poduzela tübingenska škola, jasno je da je Platon kod novoplatonista i islamskih filozofa imao snažna religijska i mistička interesovanja.

⁸ Platon, *Zakoni*, 2. knjiga, 663d.

⁹ Aristotel, *Metafizika*, knjiga 12.8, 1074a.

neuskladivi s obožavanjem drugih bogova. Po tome su se korjenito razlikovale od paganskih religija koje su im prethodile, religija koje su se savršeno slagale s poimanjem da se različiti bogovi mogu obožavati pod raznoraznim imenima i na raznolike načine u različitim zemljama. Jedan paganski putnik bi obožavao lokalne bogove zbog obazrivosti i uljudnosti, baš kao što bi poštivao lokalne zakone i lokalne običaje za stolom. Carski su zvaničnici to činili zbog politike. Objavljene religije ne bi dozvolile takvo povremeno miješanje kultova.

Drugo, objavljene religije imale su profete, ljude koji su tvrdili da ljudima prenose vrhovnu istinu od Boga, utvrđujući doktrine u koje bi svi trebali vjerovati i zakone koje bi svi trebali slijediti. Ovo nije bilo u potpunosti bez presegdana. Drevne religije imale su vlastite profete i zakonodavce, a u mnogim se gradovima tvrdilo da im je obogotvoreni zakonodavac dao njihove zakone, ali apsolutnost i sveopćenitost tvrdnji jednobožačkih profeta bile su nove. Na koncu, postojao je sveti tekst. I ranije su bili sveti spisi, ali u novim svetim tekstovima – Avesta zoroastrijanaca, hebrejska Biblija jevrejā, grčki Novi zavjet kršćana i sedam knjiga Manija – iznose se tvrdnje koje su nadilazile starije proročanske tekstove, odražavajući apsolutnost tvrdnji profeta koji su objelodanili učenja sadržana u tim knjigama. Tehnički izum – kodeks ili ukoričena knjiga, dao je veću retoričku moć ovoj pojavi. Sljedbenik jedne od ovih religija mogao je ukazati na knjigu i tvrditi da je cjelokupna istina “između dvije korice” – da upotrijebimo islamski izraz.

Filozofi i objavljena religija

Filozofi su zanemarivali pojavu objavljene religije dokle god su mogli. Oni su bili posljednji intelektualno značajni branioci drevnog paganism, pružajući pagansko obrazovanje sve dok u šestom stoljeću njihove škole nisu bile zatvorene, a njihovi nastavnici protjerani. Na kraju, filozofija je bila pomirena s objavljenom religijom, a posebno s kršćanstvom, ne zato što

su se filozofi preobratali ili što su smatrali prikladnim da razviju filozofiju religije objašnjavajući nove oblike objavljene religije, već zato što su mlade kršćane obrazovali filozofi pa su koristili filozofiju za objašnjenje i odbranu kršćanskih doktrina. Obrazovanje u rimskom svijetu bilo je neraskidivo povezano s filozofijom i pretkršćanskim grčkim klasicima. Dugo je u bizantijskom razdoblju elitno obrazovanje zadržalo uglavnom paganski silabus. Bilo je povremenih napora da se taj silabus kristijanizira – naprimjer, parafrazama Biblije u Homerovom stilu – ali su ti napori bili zasluženi neuspjesi. Štaviše, mladi kršćani učili su kod paganskih nastavnika. Sveti Ivan Krizostom, “zlatousti”, najveći konstantinopoljski propovjednik, bio je učenik paganskog retoričara Libanija, čiji je drugi istaknuti učenik bio car Julijan Otpadnik. Drevni kršćanski pisci nisu mogli zanemariti filozofiju, kao što moderni teolozi ne mogu ignorirati nauku, niti su to željeli. Umjesto toga, u jednom dugom i gorkom procesu, upregnuli su grčku filozofiju u službu kršćanske teologije, dajući tako kršćanskoj doktrini mnogo viši stepen intelektualne jasnoće i vjerovatno isto tako ohrabrujući sklonost kršćanstva da se usredotočiti na doktrinu kao središnji obzir religije.¹⁰

U stoljećima prije uspona filozofije u islamu, kršćanski filozofi i teolozi bili su skloniji platonizmu i stoicizmu. Razlozi su bili dovoljno jasni: Temeljna platonska razlika između materijalnog i inteligibilnog dobro se uklapala u kršćansku predstavu o carstvu Boga i duha. Platonski i stoički etički ideali bili su uskladivi s kršćanskim podozrenjem prema tjelesnim strastima. Novoplatonsko “Jedno iznad bitka” lahko se moglo poistovjetiti s Bogom kršćana i jevrejā. Novoplatonska poimanja emanacije mogla su se iskoristiti za izlaganje doktrine o Trojstvu. Utjecaj filozofije na kršćansku misao možda seže sve do svetog Pavla, koji je očigledno imao grčko obrazovanje, pored rabinske izobrazbe. Valjanost takvog pristupa može se vidjeti u djelima pseudo-Dionizija Areopagita. Njegova je knjiga u potpunosti predstavljala novoplatonsko izlaganje kršćanske teologije koja se pogrešno pripisuje preobraćeniku svetog

¹⁰ O prijelazu s paganske filozofije na kršćansku teologiju, vidjeti, naprimjer: Christopher Stead, *Philosophy in Christian*

Antiquity (Cambridge: Cambridge University Press, 1994) i Pelikan, *Christianity and Classical Culture*.

Pavla u Ateni.¹¹ Ukratko, kršćanstvo je stasalo uz filozofiju i, premda je bilo mnogo konkretnih sporova između kršćana i filozofa – mogla bi se uzeti u obzir novoplatonistkinja Hipatija iz Aleksandrije, koju je linčovala rulja ogorčenih kršćana koje je ponizila u teološkoj raspravi – kršćanski pisci nisu je mogli ni zanemariti niti propustiti da je upotrijebe.¹² A obličje koje im je najviše odgovaralo bio je najreligiozniji drevni sistem – novoplatonizam.

Slabljenje grčke političke filozofije

Dok je interesiranje za religiju poraslo tokom helenističkog i rimskog doba, nježno zanimanje za politiku je opalo. Bilo je kratko zlatno razdoblje političke filozofije u Ateni u četvrtom stoljeću p.n.e. Platon je napisao dva glavna djela o političkoj filozofiji – *Državu* i *Zakone*, a Aristotel je napisao jedno – *Politiku*. U nekoliko drugih Platonovih dijaloga obrađuju se političke teme. I *Država* i *Zakoni* su pokušaji da se osmisli idealan grad, a Platonovo pogubno upuštanje u sicilijansku politiku, opisano u sumornim pojedinostima u njegovom *Sedmom pismu*, bio je pokušaj da primijeni svoje političke ideje. *Politika* svjetovnijeg Aristotela jeste analiza političkog života i taksonomija mogućih vrsta

političkog režima. Obojica su se usredotočila na grad – *polis*, jer je to bio prevladavajući politički oblik antičke Grčke. Međutim, gotovo odmah je ovaj oblik političkog ustrojstva postao nevažan kad je Aristotelov učenik Aleksandar Makedonski osvojio cijelu Grčku, većinu poznatog i značajne dijelove nepoznatog svijeta. Naredno helenističko doba i rimsko razdoblje koje je uslijedilo bila su doba kraljevstava i carstava. Proći će dva tisućljeća prije nego što se demokratija ponovno pojavi kao politički sistem, a čak su i oligarhije bile izuzetno rijetke. Ne samo da je prevlast monarhijskih carstava Aristotelovo pažljivo razvrstavanje vrsta režimā pretvorilo u povijesnu rijetkost, već je i cijelo područje političkog postalo mahom nebitno za filozofa. Pored dvorjana, malo je ljudi moglo igrati ikakvu značajnu političku ulogu, a ideja da država može biti sredstvo za razvoj kreposti bila je smiješna. Etika je doživjela procvat kao filozofska disciplina, ali je jedino istinski veliko djelo političkog mišljenja, nastalo u helenističkom odnosno rimskom razdoblju, bilo *Grad Božiji* svetog Augustina, a njegova politika bila je teološka. *Država* je postala cijenjena uglavnom kao djelo iz metafizike i zbog njenih alegorijskih mitova, a *Zakoni* i *Politika* slabo su se čitali više od hiljadu godina.

¹¹ *Djela apostolska* 17.34. Pseudo-Dionysius, *Corpus Dionysiacum*, 2 sv., ur. B. R. Suchla, G. Heil i A. M. Ritter (Berlin: De Gruyter, 1991); idem, *The Complete Works*, prev. Colm Luibhéid i Paul Rorem (The Classics of Western Spirituality; Mahwah, N.J.: Paulist Press, 1987). Ona se sastoje od četiri knjige – *The Divine Names*, *The Celestial Hierarchy*, *The Ecclesiastical Hierarchy* i *Mystical Theology* – i deset

pisama. Napisana su u petom odnosno šestom vijeku. ¹² Pored već navođenih radova, vidjeti: Edward Grant, *The Foundations of Modern Science in the Middle Ages: Their Religious, Institutional, and Intellectual Contexts* (Cambridge History of Science; Cambridge: Cambridge University Press, 1996), str. 1–17, o odnosima između ranog kršćanstva, paganskog mišljenja i nauke.

Abstract

Philosophy and Religion before Islam

John Walbridge

The early Greek philosophers dealt with the decline of traditional religion in one of two ways. In the first approach, they might leave aside the question of religion almost entirely. Thus, the Ionian physicists sought explanations of the universe and its phenomena that were, broadly speaking, not religious. The other approach was that of the so-called "Italian School" – Pythagoras, Empedocles, Parmenides, and their followers. They were creating philosophical

religions with beliefs, taboos, and worship practices. This latter approach had clear connections with the mystery cults that were becoming increasingly popular in the Greek world. These two approaches converged in the three greatest figures of ancient philosophy: Socrates, Plato, and Aristotle. On the other hand, revealed religion first appeared as a major intellectual force in the Mediterranean world in the first and second centuries of the Common Era. The philosophers ignored the phenomenon of revealed religion as long as they could. They were the last intellectually significant defenders of ancient paganism, providing pagan education until their schools were closed and their professors banished in the sixth century. In the end, philosophy was reconciled to revealed religion, and specifically to Christianity. While philosophy's concern with religion had grown during Hellenistic and Roman times, its interest in politics had dwindled.

Keywords: revealed religion, Greek philosophy, "Italian School", paganism, Greek political philosophy